

Voordat de bom valt

AUTEURS STEPHEN GRAHAM & BEN DERUDDER **FOTOGRAFIE** SCOTT RAYMOND & ELLY WATERMAN (GFDL)

Terrorisme is moeilijk te begrijpen binnen de context van de traditionele geopolitieke denkkaders. Er is een nieuw paradigma nodig waarin steden centraal staan.

Demonstranten betuigen hun steun aan de 'War on Terror'

De stelling dat steden en oorlog onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, heeft veel weg van het intrappen van een spreekwoordelijke open deur. Oorlogen worden van oudsher gecoördineerd vanuit steden en steden zelf zijn altijd al belangrijke doelwitten geweest. De vaststelling dat belangrijke steden vandaag de dag de voornaamste mikpunten zijn van het internationaal georganiseerde terrorisme hoeft dan ook niet te verwonderen. Of toch wel? Steden zijn immers niet meer wat ze geweest zijn en oorlogstactieken al helemaal niet. Hoewel de band tussen steden en oorlog onverbreekbaar lijkt, blijkt die relatie in de praktijk steeds andere vormen aan te nemen. De meer specifieke verhouding tussen beide heeft in de loop van de geschiedenis dus wél een aantal belangrijke wijzigingen ondergaan. Dat betekent dat sociale wetenschappers zich op gezette tijden steeds opnieuw de vraag moeten stellen waarom steden het toneel zijn van oorlogstateren: een verklaring die gisteren nog een geldig was, hoeft dat vandaag niet meer te zijn. De afgelopen jaren is duidelijk geworden dat we opnieuw in een dergelijke transitiefase zijn beland. Daarom moeten we ons opnieuw afvragen waarom steden en terrorisme, als een hedendaagse vorm van oorlogsvoering, nu eigenlijk onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

Van stad naar staat

Dat de conceptuele verhouding tussen steden en oorlog zich steeds weer wijzigt, kan eenvoudigweg afgelezen worden uit de loop van de geschiedenis. In het middeleeuwse Europa waren steden de belangrijkste politiek-geografische bouwstenen. Netwerken van stadstaten, zoals het verbond van Hanzesteden, structureerden de opbouw van de maatschappelijke ruimte, net zoals territoriale staten in de twintigste eeuw. Dat betekende dat gewapende conflicten in essentie beslecht werden tussen steden en niet in de context van een interstatensysteem. De versterkte muren en wallen rond vele historische steden zijn hiervan het duidelijkste bewijs. Deze verdedigingswerken boden aanvankelijk afdoende bescherming. Lange belegeringen van een overmacht konden relatief makkelijk afgeslagen worden, omdat de technische mogelijkheden van oorlogsvoering eenvoudigweg onvoldoende ontwikkeld waren om de versterkte muren te kunnen overwinnen of omzeilen.

Maar de tijden veranderden. Technologische vernieuwingen zorgden er mede voor dat de verdediging van voorheen oppermachtige steden als Venetië en Genua makkelijker konden worden omzeild. In letterlijke zin, maar ook en misschien zelfs vooral financieel: de kosten die gepaard gingen met de 'moderne' oorlogsvoering overstegen de mogelijkheden van stadstaten. Hierin vindt men volgens gezaghebbende onderzoekers als Fernand Braudel, Giovanni Arrighi

en Peter Taylor zelfs een van de belangrijkste verklaringen voor de totstandkoming van het interstatensysteem: de op stedennetwerken geënte maatschappelijke organisatie voldeed niet langer aan de voorwaarden die de nieuwe vorm van oorlogsvoering stelde.

Hoewel de totstandkoming van het interstatensysteem meer en complexere oorzaken heeft dan hier nu gesuggereerd wordt, volstaat deze simpele historische schets om de volgende observatie te kunnen appreciëren: de relatie tussen steden en oorlog veranderde dramatisch. Het beschermen en belegeren van steden in de middeleeuwen maakte plaats voor een logica waarbij gewapend geweld vanuit en tegen steden plaatsvond in de context van een systeem van territoriale staten. Oorlogsvoering en steden waren nog altijd onlosmakelijk met elkaar verstrengeld, maar anders dan voorheen. Steden werden bijvoorbeeld nog steeds omsingeld, zoals Leningrad tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar dergelijke belegeringen maakten deel uit van een overkoepelend conflict tussen twee staten. Steden werden vaak het doelwit, omdat ze symbool stonden voor het land waarin ze zich bevonden. De inname van Berlijn in 1945 door de geallieerde troepenmacht was bijvoorbeeld van grote symbolische betekenis. Een andere reden is dat de aanval op steden door de hoge bevolkingsdichtheid en de concentratie van industriële activiteiten eenvoudigweg veel schade aan een land kon aanrichten. Dat was bijvoorbeeld de achterliggende gedachte bij de bombardementen op Dresden en Hiroshima.

Tot slot lieten opeenvolgende geopolitieke codes in het interstatensysteem zich voelen in de steden. Het ontstaan van de uitgestrekte Amerikaanse voorsteden ten tijde van de Koude Oorlog kan in belangrijke mate teruggevoerd worden op doelbewuste oorlogspolitiek van de Verenigde Staten. Men redeneerde dat de gevolgen van een potentiële atoomwapenaanval zouden kunnen worden beperkt door de bevolking 'uit te smeren' over een grotere oppervlakte.

... en weer terug?

Oorlog en steden zijn van oudsher met elkaar verbonden en dat zal wellicht altijd zo blijven, al blijkt die relatie geregeld fundamenteel te worden geherdefinieerd. De ijzeren greep van het interstatensysteem zorgde er voor dat steden op het voorplan kwamen als representanten van de territoriale staat waarin ze zich bevinden. De vraag rijst nu of deze interpretatie nog steeds geldig is. Het lijkt namelijk alsof geweld in en tegen steden steeds vaker betrekking heeft op die steden zelf en steeds minder op de territoriale staat waartoe die steden behoren. Het is opvallend dat recentelijk de bloedigste aanslagen (New York, Londen en Madrid) juist plaatsvonden in zogenaamde 'wereldsteden': plaatsen van waaruit de wereldeconomie wordt aangestuurd. En Ralph Peters, een woordvoerder van het Amerikaanse leger, liet zich met betrekking tot de militaire strategie van de Verenigde Staten in 1997 al ontvallen: "Wie maakt er om Egypte als het kalm is in Cairo? We houden ons niet bezig met Indonesië - we houden ons bezig met Jakarta. Tijdens onze recente evacuatie uit Sierra Leone was Freetown het enige wat ertoe deed!" Bepaalde vormen van oorlogsvoering lijken dus minder sterk op staten gericht te zijn dan voorheen. Het is echter belangrijk om meteen het mistige karakter van deze vermeende tendens te benadrukken. Ralph Peters is immers nog altijd vertegenwoordiger van het Amerikaanse leger. En tegen wie of wat waren de aanslagen van 11 september 2001 uiteindelijk gericht? De vaststelling dat de meest in het oog springende aanslag zich voordeed in New York, is niet

noodzakelijk een bevestiging van de gesignaleerde trend. De torens van het World Trade Center kunnen namelijk evengoed symbool gestaan hebben voor het Amerikaanse kapitalisme, of misschien zelfs voor het kapitalisme in het algemeen. Ook de vaststelling dat de andere aanslagen op diezelfde dag gericht waren tegen symbolen van de Amerikaanse buitenlandpolitiek, zoals het Pentagon, suggereert dat de loskoppeling van steden en staten in deze context vooralsnog een diffuse ontwikkeling is.

Steden zijn echter hoe dan ook opnieuw het toneel van gewapende conflicten. Deze observatie geldt vooral voor een manier van oorlogsvoering die, hoewel verre van nieuw, tegenwoordig steeds nadrukkelijker op de voorgrond staat: terrorisme. Dit suggereert het begin van een nieuw tijdperk in de conceptuele relatie tussen steden en gewapende conflicten. Sociaal-geografen moeten daarom op zoek naar nieuwe paradigma's die helpen begrijpen wat er aan de hand is. Maar voor we een aantal elementen van dit nieuwe paradigma tegen het licht kunnen houden, moet duidelijk worden wat we exact verstaan onder 'terrorisme'.

Representeren steden nog steeds de territoriale staat waarin ze zich bevinden?

Terrorisme gedefinieerd

Tot dusver hebben we impliciet aangenomen dat terrorisme 'een' manier van oorlog voeren is, een specifiek soort gewapend conflict dat in de afgelopen jaren aan belang heeft gewonnen. Dat is natuurlijk in essentie correct, maar wat is het nu precies? Ongetwijfeld heeft iedereen er wel een voorstelling van, maar de potentiële specifieke invullingen van dit begrip bestrijken een breed spectrum.

Voor sommigen zijn terroristen onmiskenbaar religieuze extremisten, veelal islamitisch, die bloederige aanslagen plegen waarbij geen noemenswaardig onderscheid wordt gemaakt tussen 'schuldige' en 'onschuldige' slachtoffers. Dit lijkt ook de invulling te zijn van de Amerikaanse overheid. Terroristen zijn in deze context gewetensloze fanatici die door hun nietsontziende optreden de verpersoonlijking van het Kwaad zijn.

Volgens anderen is deze definitie echter totaal verkeerd en wordt ze zelfs opportunistisch gebruikt om de aandacht af te leiden van het 'echte' terrorisme. Terrorisme wordt dan gelijkgesteld aan gewetensloze oorlogsvoering in het algemeen en vanuit dit perspectief zijn de 'terroristen' uit de voorgaande definitie 'vrijheidsstrijders'. Elke vorm van geweld valt hierdoor onder de noemer terrorisme en het optreden van het Amerikaanse leger in Irak is in die zin niet meer of niet minder terroristisch dan de aanslagen die gepleegd werden in New York.

Er zijn ongetwijfeld nog andere invullingen van het woord 'terrorisme' denkbaar. Dat impliceert dat het voor het sociaal-wetenschappelijke onderzoek op dit terrein noodzakelijk is om een duidelijke en ondubbelzinnige definitie te hanteren over wat er onder terrorisme wordt begrepen. En niet alleen om puur methodologische redenen. We suggereerden al min of meer dat de wijze waarop de concrete

invulling van het begrip tot stand komt alleen al een studie waard is, omdat de implicaties ervan in de kaart spelen van degene die de definitie hanteert. De uit den treure herhaalde boodschap van de Amerikaanse en Britse overheid dat ze in Irak zijn om de burgers te beschermen tegen een onbestemde groep van terroristen die het Kwaad representeren, leidt de aandacht af van de andere doelstellingen van hun tussenkomst. Door wat 'anderen' doen als terrorisme te brandmerken, legitimeert men het geweld dat men zelf gebruikt. De volgende definitie moet helpen om klaarheid te scheppen in de voorliggende discussie. Het wezensmerk van terrorisme ligt besloten in de aard en doelstellingen van het angewende geweld. Terroristische aanslagen zijn doelbewuste en gerichte verrassingsaanvallen op onschuldigen met als specifiek doel anderen bang te maken. Deze definitie legt de hand op de voornaamste eigenschappen van dit type geweld: 1) het gaat om doelbewust geweld en niet om 'bijwerkingen' van andere gebeurtenissen, 2) het gaat om gerichte aanvallen en niet om willekeurige doelwitten (hoewel de identiteit van de slachtoffers niet noodzakelijk belangrijk is voor de terroristen), 3) het gaat om verrassingsaanvallen en niet om een 'klassieke' strijd met open vizier en 4) de voornaamste doelstelling van het geweld is het creëren van angst en chaos waarbij de werkelijk aangerichte schade van secundair belang kan zijn.

Terrorisme en steden

Omdat terrorisme zich vooral in steden ontplooit groeit de noodzaak van een geopolitiek raamwerk dat geënt is op steden. Dit raamwerk zal overduidelijk een aantal nieuwe elementen in zich moeten dragen: een doorslag van bestaande geopolitieke codes, zoals die van de Koude Oorlog, zal zeker niet voldoen. De wijze waarop machtsverhoudingen zich vormen en ontplooiën zal anders ingevuld moeten worden. In deze laatste paragraaf richten we ons exclusief op de kwestie die van cruciaal belang is voor ruimtelijke wetenschappers: waarom moet in de nieuwe geopolitieke code een plaats voorzien worden voor steden? Of met andere woorden: waarom ontplooit dat hedendaagse terrorisme zich eigenlijk vooral in steden?

Een aantal van de bestaande verklaringen blijkt nog steeds nuttig. Zo kan eenvoudigweg vastgesteld worden dat New York, Madrid en Londen de ankerpunten zijn van territoriale staten die zich (over)actief mengen in interne aangelegenheden van andere landen. Een aanslag tegen New York is een aanslag tegen de Verenigde Staten. Maar er is ook een aantal nieuwe elementen in het hedendaagse terrorisme dat niet in dergelijke termen kan worden gevat. We stippen er hier twee aan. Enerzijds kunnen we vaststellen dat steden wereldwijd nieuwe functies hebben gekregen in de opbouw van de mondiale maatschappelijke ruimte. Stedelijk terrorisme ligt in die zin in het verlengde van een meer algemene trend van 'herschaling'. Anderzijds spelen technologische evoluties in gewapende conflicten een rol. De overmacht van klassieke legers is zo groot geworden dat verzet slechts in bepaalde settings optimaal kan renderen en steden zijn hiervan de belangrijkste voorbeelden.

In de eerste plaats is het hedendaagse stedelijke terrorisme een exponent van de parallele herschaling van politiek geweld en stedelijkheid. Een van de voornaamste interpretaties van globalisering is dat de klassieke functies van territoriale staten worden uitgehold transnationale relaties tussen verstedelijkte gebieden ondermijnen de coherentie van de staat. Het sociaal-wetenschappelijke onderzoek naar dergelijke 'herschalingsprocessen' richt zich veelal op economische processen, maar gewapende conflicten worden op

dezelfde manier geherschaald. De antropoloog Appadurai stelt bijvoorbeeld ronduit dat er sprake is van een 'implosie' van mondiale en nationale politieke aangelegenheden in de stedelijke wereld. Nieuwe stedelijke oorlogen - terrorisme - worden aangewakkerd door de vervlechting van 'macrogebeurtenissen', zoals mondiale politieke en economische verhoudingen, met 'microgebeurtenissen' in straten en wijken.

We zien hier niets anders dan een nieuwe fase in de ontwikkeling van steden. De concentratie van verschillende etnische groeperingen, de aanwezigheid van vuurwapens, een problematische bevolkingsdichtheid en sociale polarisatie maken de stad tot een microkosmos van problemen op andere schaalniveaus. Kortom, oorlog wordt geurbaniseerd zoals alle andere zaken van betekenis. Dit betekent dat een beperkt aantal 'wereldsteden' niet alleen fungeren als de strategische knooppunten van het hedendaagse kapitalisme, maar dat ze ook de plaatsen worden waar oorlog en geweld zich concentreren. Steden worden herschaald en getransformeerd tot landschappen van terreur.

Ten tweede komen steden in oorlogsvoering op de voorgrond om puur militair-technologische redenen. De strijdkrachten, politiekorpsen en inlichtingendiensten van de machthebbers in onze wereld zijn in principe superieur wat betreft organisatie en technische uitrusting. In een klassieke strijd is het Amerikaanse leger daarom vrijwel onverslaanbaar. Die overmacht impliceert dat gewapend verzet een andere vorm moet aannemen, omdat het onmogelijk is om de 'vijand' met brute kracht te verdrijven of tot toegevingen te dwingen. Terroristische aanslagen zijn daarvoor de ideale handelswijze: men probeert een sfeer te scheppen die de vijand onder druk zet. Dit betekent onder andere dat het mogelijk moet zijn om overal en op elk tijdstip toe te slaan: Amerikanen kunnen zowel in Bagdad als in New York aangevallen worden. Dergelijke terreur is zowel naar vorm als naar inhoud vooral geschikt voor steden: nergens is de impact groter en nergens hebben de klassieke vormen van verdediging minder nut. Steden zijn oncontroleerbaar voor een klassiek leger en dat maakt ze tot uitstekende lokaties voor de hedendaagse oorlogsvoering. Militair-technologische ontwikkelingen luidden ooit het einde in van een politieke geografie geënt op stadstaten. De hedendaagse militaire ontwikkelingen lijken steden opnieuw op het voorplan te brengen.

Stedelijke geopolitiek

De gebeurtenissen van 11 september 2001 zijn het bekendste voorbeeld van hedendaags terrorisme, maar het zou verkeerd zijn om ons blind te staren op wat er toen in New York gebeurde. Er zijn namelijk veel gelijkaardige gebeurtenissen die op een overkoepelende trend wijzen. Ook in Madrid, Londen, Casablanca, Jeruzalem en Mombassa weet men wat 'moderne' oorlogsvoering inhoudt en het lijstje met steden wordt steeds langer. Deze tendens heeft niet alleen betrekking op terroristische aanslagen, want er is meer aan de hand. Maatschappelijk ongenoegen en het geweld dat daar soms mee gepaard gaat, kanaliseert zich in toenemende mate in en naar steden. Deze trends zorgen ervoor dat het begrip 'geopolitiek' een totaal andere invulling dient te krijgen.

Het is vooralsnog onduidelijk hoe die nieuwe geopolitiek er kan en zal uitzien, maar één ding valt alvast op: de stad is het voornaamste ruimtelijke schaalniveau waarop terrorisme zich ontplooit. Aangezien terrorisme in belang lijkt toe te nemen bij de totstandkoming van machtsverhoudingen, ontstaat de behoefte aan een geopolitiek paradigma dat steden centraal stelt. Steden zijn meer dan alleen maar de setting of de achtergrond waartegen geweld zich afspeelt. Gebouwen, instellingen, infrastructuren en vooral waarvoor ze symbool staan, vormen het doelwit van terroristische acties. Dit is een breuk met het verleden, toen geopolitieke codes geënt waren op het interstatenstelsel. Oorlog, terrorisme en de stad herdefiniëren elkaar op nieuwe, maar vooralsnog onvoldoende begrepen manieren.

De betekenis van het begrip 'terrorisme' is afhankelijk van degene die de term hanteert.

Stephen Graham is professor sociale geografie aan de Universiteit van Durham (Groot-Brittannië). Ben Derudder is assistent bij de Vakgroep Geografie van de Universiteit Gent en redacteur van AGORA.

Literatuurselectie

- Appadurai, A. (2001) *Globalization*. Durham: Duke University Press.
- Arrighi, G. (1994) *The long twentieth century*. London: Verso.
- Graham, S. (2005) Remember Fallujah: demonizing place, constructing atrocity. *Environment and Planning D: Society and Space* 23, pp.1-10.
- Graham, S. (2005) Switching cities off: urban infrastructure and US air power. *City* 9, 2, pp.169-194.
- Graham, S. (2004) Postmortem city. Towards an urban geopolitics. *City* 8, 2, pp.165-196.
- Graham, S. (2004) Vertical geopolitics: Baghdad and after. *Antipode* 36, 1, pp.12-23.
- Taylor, P.J. (2004) *World City Network: a Global Urban Analysis*. London: Routledge.